

*А.Ю. Скрипник
(м. Кам'янець-Подільський)*

СТАНОВЛЕННЯ І ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІНСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ АДМІНІСТРАЦІЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЙ З ВІЙСЬКОВИМ КОМАНДУВАННЯМ у 1800–1812 рр.

У статті на основі архівних матеріалів та законодавчих актів, досліджень, поетапний процес бюрократичної розбудови механізму співпраці цивільних і військових установ з питань забезпечення частин російської регулярної армії на території Правобережної України. З'ясовано мотиваційний характер цих відносин, показано основні досягнення та недоліки в роботі губернських управлінських структур.

Ключові слова: Російська імперія, регулярна армія, губернатори, адміністрація, забезпечення, бюрократія.

Історіографія проблематики дослідження діяльності місцевих губернських органів влади в першій половині ХІХ ст. досить об'ємна, акумульована та різноманітна за своїм змістом і не втратила актуальності дотепер. Доволі вичерпний і ґрунтовний огляд наукових здобутків істориків-фахівців за останні сто сорок років (з середини ХІХ — до початку ХХІ ст.) систематизував і виклав у своїх тезах В. Молчанов¹. Також заслуговує на увагу колективна історична розвідка за редакцією В. Смолія, присвячена 200-річчю подій війни 1812 року. Зокрема, висвітлено економічні та суспільно-політичні передумови, що панували у краї перед російсько-французьким протистоянням². Утім, динаміка розвитку історичних подій того часу, як першопричина, а посилені військові приготування та змушена інтенсивна діяльність недавно утворених російських місцевих органів влади на теренах Правобережної України початку ХІХ ст. — як наслідок, стали підґрунтям і мотивацією для подальшого історичного студіювання вищезгаданої тематики.

Відразу ж після отримання Російською імперією 1793 р. частини анексованої території Речі Посполитої, самодержавство делегувало всі владні повноваження новоствореним територіальним управлінським структурам з яскраво вираженим військовим змістом. У якості уповноважених представників нової влади, на місця призначалися намісники й військові губернатори, пріоритетним змістом діяльності яких було вирішення питань із забезпечення усім необхідним регулярних військ, оперативне керівництво ними в мирний час та інспекторські функції³.

За необхідності передбачалося ситуативне підпорядкування всіх цивільних намісницьких, губернських, повітових установ і чиновників усіх рівнів, на чолі з цивільними губернаторами, військовому командуванню з метою оперативного

вирішення невідкладних завдань, пов'язаних з перебуванням частин регулярної армії Російської імперії у краї. Як правило, це були господарські питання, які повинні вирішувати місцеві установи, надаючи військовослужбовцям усе необхідне для повноцінного функціонування мілітарного механізму. Тому ці посади вважалися не тільки проміжною ланкою між вищими урядовими структурами та місцевими адміністративними установами, а й своєрідним інформаційним центром, до якого постійно надходили різноманітні повідомлення цивільного і військового змісту. Населення краю майже одразу ж відчуло і зрозуміло, хто реально володіє владою й спроможний вирішувати негайні та поточні проблеми життєдіяльності територій і громад.

У цьому й полягали причини складного еволюціонування адміністративно-бюрократичних відносин, у яких одна сторона — військове командування — вимагала і брала все, що передбачалося державними законами, правилами та статутами, а інша — органи місцевого губернського управління — часто демонструвала майже повну безпорадність, неможливість виконання через слабку кадрову організацію, а іноді відсутність належного господарського досвіду, обмежених матеріальних ресурсів, недосконалої міської інфраструктури та природних умов.

У деяких випадках таке домінування і контроль з боку військових приносили користь міським господарствам і повітам через стимулювання посадовців до виконання своїх обов'язків. Особливо, коли накази про ремонт важливих господарських об'єктів міст часто збігалися з військовими потребами. Наприклад, ще з другої половини XVIII ст. одним з постійних проблемних питань для київської громади було безперервне сполучення між двома берегами Дніпра через міст і понтони. За наказом імператора Павла I усі мости та переправи мали утримуватися коштом міської громади, тобто київського магістрату⁴. Коли ж ці споруди на початку XIX ст. набули військово-стратегічного значення, їх стан почав турбувати і військових. Вони вважали, що міська влада не дуже добре справлялася з покладеними на неї обов'язками з утримання цих важливих об'єктів. Київський військовий губернатор А. Феньш у серпні 1802 р. наказав київському Магістрату негайно ремонтувати міст під загрозою судового покарання урядників⁵. Справа в тому, що тоді міст був понтонним і «... переправа через Дніпро біля Києва була дуже незручна. Часто траплялося так, що подорожні, приїхавши до лівого берега навесні чи восени, через негоду і вітер очікували декілька годин, а іноді й увесь день, щоб дістатися на протилежний берег. Міст також часто розводили для проходу кораблів і човнів, це тривало від шести до дванадцяти годин, а тим часом на берегах накопичувалося декілька тисяч людей з обох боків. Наплавний міст використовувався лише 5 місяців на рік...»⁶. Такий стан справ зовсім не влаштовував військових, за декілька років інтенсивність руху через Дніпро частин регулярних військ та підрозділів забезпечення різко зросла і переправа стала важливою артерією сполучення.

Створення та існування в губерніях двох паралельно існуючих управлінських структур, одна з яких значно менша за чисельністю, але наділена набагато більшими повноваженнями, певною мірою сприяло покращенню і підвищенню

якості загального управлінського менеджменту в той час, та було ще одним підтвердженням суто мілітарного змісту російської влади. Якщо виникала потреба збільшення штату, до військових канцелярій переводилися чиновники з цивільних.

На ім'я військових губернаторів надходило чимало рапортів, скарг, донесень, прохань, пов'язаних з проблемами суспільно-господарського життя губерній. Таким чином, військові посадовці змушені були займатися суто цивільними справами, що забиравало немало часу і сил. Незабаром постало питання про створення власних канцелярій зі штатом професійних чиновників. Однак такі сталі бюрократичні установи з'явилися лише через декілька років. Так, у березні 1827 р. цар затвердив штат канцелярії київського військового губернатора, який налічував усього 15 чиновників⁷. Незважаючи на те, що повноваження цих органів законодавчо не були чітко окреслені, вони виконували чималу справочинну роботу із забезпечення першочергових питань діяльності військових губернаторів, а усі «другорядні, господарські справи» відправляли до канцелярій і присутніх місць цивільних губернаторів.

З іншого боку, канцелярії губернських правлінь, не маючи повної і достовірної інформації про останні оперативні зміни квартирування військ у губернії, не могли раціонально розмішувати нові частини і підрозділи на місцях, що ускладнювало взаємодію з генерал-квартирмейстером армії та корпусними штабами. Від того, як швидко канцелярії військових губернаторів надавали необхідні відомості, залежало якісне забезпечення усім необхідним армійських підрозділів. Починаючи із середини 20-х рр., обидва бюрократичних органи проводили разом періодичні звірки, складали власні списки по дислокації у повітах і містах та загальну «Відомість» — як офіційний періодичний довідковий документ⁸.

Поступово почала складатися певна бюрократична вертикаль, яка займалася передислокацією, розташуванням та забезпеченням усім необхідним частин регулярних військ імперії на території краю. Безперечно, проглядається намагання російським вищим керівництвом на нових землях створити результативну, багатоступеневу систему, в якій кожна владна структура чи установа мала певні функції. Її змістом мала стати чітка й ефективна взаємодія між чиновниками на місцях та командирами військових частин, які марширували чи базувалися в повітах губерній.

Насамперед, Військова колегія наказала командирам корпусів і дивізій заздалегідь повідомляти місцеве начальство про появу на їхніх теренах нових військових підрозділів з метою завчасної підготовки останніми необхідної кількості продовольства і фуражу, придатних для проживання і збереження майна приміщень⁹. Іноді командири середньої ланки забували це зробити, і з'являлися у тому чи іншому повіті чи містечку зі своїми солдатами, як сніг на голову місцевому начальству, чим викликали переполох і невдоволення серед мешканців¹⁰. Із січня 1796 р. уряд наказав місцевим органам влади надавати військовому начальству точні відомості про ціни на фураж. Вважалося, що через часті й систематичні передислокації полків, самі полковники і шефи не знають реальної

картини на ринку продовольства у тій чи іншій губернії та повітах¹¹. Від губернських правлінь вимагався постійний моніторинг стану наявної кількості та цін, щоб у будь-який момент проінформувати військових¹². На практиці, за ринковими цінами по повітах і містах спостерігали міські магістрати і нижні земські суди, а губернські правління на підставі їх «Відомостей» встановлювали остаточні офіційні середні ціни по своїй губернії, відповідно до червеневого указу 1802 року. Радомишльський міський магістрат одним з перших по Київській губернії вже у вересні того ж року встановив фіксовані ціни на крупи, пшеницю та овес, оголосивши їх «... обов'язковими і підконтрольними», що дало можливість інтендантам розпочати підготовку до торгів¹³.

У березні 1800 р. урядовий Сенат наказав усім губернаторам всіляко сприяти роботі Комісіям провіантських депо та їх комісіонерам, вчасно надавати їм необхідні відомості про обсяги продовольства і вартість певних категорій товарів, агітувати і всіляко заохочувати місцевих поміщиків продавати провіант за цінами, нижчими за ринкові, допомагати в організації торгів і аукціонів у губернських центрах¹⁴. Паралельно розпочався наступ на права і привілеї міських громад. Підозрюючи їх у зловживаннях, Олександр I наприкінці 1802 р. наказав київському військовому губернатору А. Феньшу створити комітет для перевірки рахунків київського міського магістрату та врегулювання міських повинностей у місті¹⁵. У Петербурзі підозрювали киян у приховуванні частини міських прибутків та несплаті податків у повному обсязі до казни. У ході ревізії комісія з'ясувала, що це були лише дрібні порушення.

Починаючи з 1804 р. цивільні губернатори один раз на півроку звітували про готовність Казенних палат до торгів, сповіщали поміщиків про терміни, приблизні ціни й обсяги. Водночас військові губернатори надавали відомості про потреби у продовольстві і фуражеві військ, розташованих у губернії¹⁶. Такий розподіл функцій між ними, без сумніву, позитивно відображався на загальних результатах їх роботи. Набагато складніше було на місцях.

Як показав час, втілити на практиці ці порядки і правила у життя та чітко їх дотримуватися обом державним суб'єктам вдавалося далеко не завжди з об'єктивних чи суб'єктивних причин. Утім, досить часто вищі посадовці імперії звинувачували у негараздах саме представників цивільної гілки влади. Наприклад, пряmlinійність Павла I у виборі способів покарання посадових осіб шляхом фінансових санкцій спонукала їх до активізації роботи, але це не було системною ознакою. Так, у грудні 1797 р. київський військовий і цивільний губернатор генерал-поручик М. Бердяєв та катеринославський губернатор І. Селецький були оштрафовані кожен на 1000 рублів за невчасне постачання дров Херсонському гренадерському полку, який квартирував в обох губерніях¹⁷. Але це були окремі випадки емоційного монарха, що не впливали на загальну ситуацію.

У процесі роботи далеко не завжди вдавалося досягнути спільної мови між основними фігурантами взаємовідносин на рівні середньої, повітової ланки. Головна причина полягала у підсвідомій ворожості та різній ментальності повітових чиновників, переважно поляків, місцевих поміщиків та військових росіян.

Перші не мали належного бюрократичного досвіду, а часто й бажання швидкого забезпечення такої кількості військ і виконання конкретних вимог, які перед ними ставилися новою владою. Росіяни ж нерідко поводили себе як окупанти, вимагаючи за будь-яку ціну забезпечити себе усім необхідним згідно із законами й розпорядженнями. Так, у 1798 р. військовий губернатор Кам'янець-Подільського І. Гудович звернувся до Подільського губернського правління щодо вирішення протиріч, які виникли між командирами військових частин та місцевими повітовими адміністративними установами. Останній пропонував правлінню ще раз пояснити обов'язки і дії місцевим чиновникам у майбутньому, інформування ж полків та батальйонів він брав на себе. Коли чвари не вдавалося приборкати, починалися кадрові зміни двома шляхами. По-перше непоступливих городничих чи повітових справників просто переводили на інше місце служби; по-друге — на зміну їм приходили не гоноровиті, а більш толерантні й гнучкі відставники.

Відомо, що із самого початку комплектування цивільних губернських установ наприкінці XVIII ст. туди поступали на службу немало військових. Користуючись указом царя про дозвіл переходу на цивільну службу відставних офіцерів і унтер-офіцерів та прагнучи поповнити некомплект чиновників і службовців нижчого рангу. Волинське губернське правління ще в лютому 1796 р. одразу ж прийняло на службу вісім гвардійських прапорщиків на посади губернських секретарів і 11 унтер-офіцерів на посади губернських регістраторів¹⁸. Відставний підпоручик Самойлович у вересні того ж року, намагаючись встигнути отримати посаду, звертався до Волинської верхньої розправи: «Знаю, що в Розправі є вільне місце Перекладача, яке ще не зайняте. Володію польською і російською мовами, а в армії служив писарем...»¹⁹. Його через три місяці також взяли на службу. Водночас, за потреби та на підставі указів царя, військові могли поповнювати власний некомплект за рахунок цивільних фахівців губернських установ. Командир 11-го егерського полку штаб-майор Кротін забрав із Подільської лікарняної управи «...на службу лікарів, і ввів їх до штатного розпису полку, замість померлих і загиблих в баталіях»²⁰. Те, що місто залишилося без медичних працівників, зовсім не турбувало військових.

Реальний стан справ спричинив усвідомлення губернським чиновництвом та військовими необхідності створення системи оперативного канцелярського листування, з метою швидкого й ефективного вирішення проблем і суперечок між собою на губернаторському рівні. Вона мала забезпечити прискорення роботи адміністративного механізму за допомогою певної бюрократичної конструкції, яка склалася на основі законодавчих актів і розпоряджень початку XIX ст., і поступово набирала обертів.

Якщо у військових виникали проблеми, то це виглядало так:

— як правило, з початку надходили письмові повідомлення (рапорти, скарги, донесення) командирів рот чи батальйонів до своїх полкових начальників про негаразди з «аборигенами» на місцях, після їх візування вони потрапляли до командирів бригад, дивізій чи корпусів;

— старші офіцери і генерали мали можливість звернутися особисто чи через свої штаби одразу ж до цивільного губернатора, чи за субординацією — до

військового губернатора, з вимогою чи проханням про сприяння у вирішенні питання;

– своєю чергою, військовий губернатор через канцелярію, коли вважав за потрібне, передоручав прохання чи наказ до виконання цивільному губернатору;

– від цивільного губернатора надходили розпорядження про обов'язкове виконання до повітових маршалків, нижніх земських судів чи городничих;

– повітові чиновники особисто чи через губернське правління звітували про виконання губернаторам окремим рапортом.

Приблизно так само, але у зворотному напрямку, працювала цивільна бюрократія:

– скарги і прохання місцевих мешканців, сільських і повітових установ та чиновників щодо військових потрапляли до канцелярії цивільних губернаторів;

– після перевірки, підтвердження й фіксації урядовцями фактів неправомірності дій військовослужбовців чи зловживань цивільний губернатор направляв офіційну скаргу до військового;

– залежно від ступеня провини, від військового губернатора надходило повідомлення, розпорядження чи наказ у полк, батальйон, батарею про покарання винних.

Як бачимо, цивільна гілка влади перебувала в явному програшному становищі. Якщо військовим нічого не потрібно було доводити, їх інформація сприймалася як достовірний факт, то місцеве населення мало довести свою правоту і домогтися справедливого вирішення.

Головною причиною розбудови такої громіздкої системи справочинства, участь в якій брали десятки чиновників і канцеляристів, було принципове і вперте небажання: по-перше, через суперечки, вирішувати поточні питання на місцях самостійно військовими і місцевою владою, попри усі намагання начальства знайти спільну мову; по-друге — і найголовніше — більша частина губернських чиновників та командирів середньої ланки просто не мали владних повноважень і не бажали брати відповідальність на себе. Таким чином, побудована бюрократична система не мала міцних і ефективних горизонтальних зв'язків між представниками цивільної і військової гілок влади, і все замикалося на губернаторах. На верхівці цієї конструкції перебували головнокомандувачі армій чи генерал-губернатори, які виступали арбітрами у разі виникнення гострих протиріч, які не могли вирішити на місцях. Крім того, обидві схеми супроводжувалися додатковим листуванням між різними суб'єктами цих процесів у вигляді довідок, другорядних рапортів, запитів тощо.

Щоб зменшити тривалість владнання справ, губернатори часто намагалися виступати у ролі арбітрів між чиновниками і військовими. Зі збільшенням на початку XIX ст. кількості російських військ у краї, їх інтенсивними передислокаціями, облаштуванням і створенням необхідної інфраструктури вірогідність конфліктів різко зростала. В цей час вони отримували по лінії своїх відомств велику кількість скарг і рапортів. Нижні земські суди, предводителі дворянства і городничі писали до «начальників губернії» і губернських правлень про свавілля військових, а командири полків і батальйонів — скаржилися військовим

губернаторам на недолугість та інертність місцевої влади у вирішенні «негайних питань».

В архівних фондах міститься досить великий масив бюрократичного листування за трьома основними аспектами мілітарної роботи губернської влади. Тим більше, що забезпечення 100-тисячного угруповання російського війська при 414 гарматах на Правобережній Україні в перше десятиріччя, без урахування Дунайської армії у кількості 57,5 тис. вояків, яка прибула у вересні 1812 року на Волинь, було завданням зовсім не легким²¹.

Розташування. Характерною рисою вимог військових командирів до місцевого начальства на початку XIX ст. було прагнення розташовувати свої частини якщо не в самих містах, то принаймні на їх ближніх околицях зі всім господарством і обозом. З подання командирів і під тиском військових губернаторів міські магістрати й ратуші поступово змушені були віддавати у довготривале користування свої землі часто площею у сотні квадратних сажнів під табори й пасовиська²². До прикладу, у своєму рапорті командир кавалерійського полку князь Горчаков до київського військового губернатора А. Феньша у травні 1802 р. просив надати місце під літній табір з 16 травня по 16 серпня та поради зручні місця поряд з пасовиськами і джерелами води і лісом. Сквирський земський суд рапортував: «Знайдено площину під містечком Ходорковим, а поблизу ще й масток поміщика Моршковського, зручне місце для приготування їжі»²³. Іноді вимоги були досить завищені. Київський цивільний губернатор П. Панкратьєв просив допомоги у військового губернатора О. Тормасова: «Я отримав побажання від Шефа 8 артилерійського батальйону генерал-майора Граве на 2500 цеглин для табірних печей та місце для табору в районі Курєнівки». О. Тормасов наклав резолюцію: «Надати все необхідне!»²⁴. Генерал-майор Дотшомп і шеф Білоруського гусарського полку генерал-майор Голєніщев-Кутузов у своєму рапорті просили про перенесення лазарету з літнього табору під Звенигородом до Миргорода, для зручності хворих²⁵. Козацький військовий старшина Мартинов 3-й навесні 1804 р. скаржився на Київський нижній земський суд, що не повідомив завчасно про «припинення фуражного постачання стройових і підйомних коней. Трави ще мало, тому прошу надати нові пасовиська». Київське губернське правління повідомляло військового губернатора, що за наказом земському суду Донському козацькому полку надані пасовиська за рахунок обивателів²⁶. Подібних листувань траплялося в той час досить багато і вирішувалися вони у міру надходження.

Київська міська влада, переконавшись, що цей процес невідворотний і довготривалий, повідомивши губернське правління й отримавши дозвіл, у лютому 1806 р. розпочала складання детальних планів приміських сіл: Біличів, Жилан, Мостищ, Соков, Шулявщини, Михайлівської, Микільської, Петропавлівської та Софійської Борщагівок, і загального Генерального плану міста з міськими землями²⁷. Це мало істотно полегшити справу облаштування військових частин у районі Києва та дати можливість представникам влади раціонально розмішувати великі кількості людей та матеріальних цінностей, за можливості забезпечивши усім необхідним.

Звичайно, далеко не все було ідеальним, траплялися конфлікти й непорозуміння. Якщо піхотинці були порівняно невибагливі, то з кіннотниками, гарматами і саперами в повітового начальства та місцевих мешканців часто траплялися суперечки через поведінку останніх, що нагадувала дії окупантів.

Радомишльський городничий до київського військового губернатора у вересні 1803 р. надіслав рапорт: «При входженні до міста артилерійського полку граф Сіверс, не звертаючи уваги на протести земського засідателя, поселився в казенному домі, де я квартирую. Скарга до Київського цивільного Губернатора не мала дії». Цивільний губернатор писав до О. Тормасова: «В Радомишлі є будинки кращі й зручніші, ніж той, у якому поселився граф Сіверс, вигнавши Городничого і Засідателя Нижнього Земського Суду. Тому я дозволив Городничому вибрати собі новий казенний дім для проживання»²⁸.

Подібним чином поводитися й підлегли Сіверса. Командир 8-ї кінної роти 3-ї резервної артилерійської бригади підполковник Нікітін на відмову городничого і мешканців містечка Канева надати сараї для зберігання гармат і ящиків з боезапасом та пасовиськ для коней робив це самовільно. Коли місцеві жителі написали на нього скаргу до губернатора, він заарештував бургомистра Верхогляда, а коли прибув до Канева засідатель Богуславського нижнього земського суду, щоб визволити чиновника, то і його військові кинули до буцегарні. Драматична історія переросла у соціальний конфлікт, в якому ніхто не бажав поступатися. За наказом військового губернатора була створена змішана слідча комісія, яка виявила неправомірні дії Нікітіна і рекомендувала генерал-майору від артилерії Сіверсу усунути його від посади і перевести на нове місце служби²⁹.

У дуже складному становищі опинилося місцеве начальство, коли дійсно не було куди розмістити військових. У вересні 1803 р. черкаський городничий Карпов за наказом київського губернатора П. Панкратьєва вимагав від місцевого магістрату знайти в місті приміщення для двох ескадронів кавалерії, штабу і гауптвахти 8-го егерського полку. Повітовий маршалок Косовський повідомляв до Києва про відсутність не тільки придатних приміщень, а й взагалі таких необхідних об'єктів, як поштова станція та поштовий будинок³⁰.

Командир 6-го егерського полку Глебов 1-й скаржився Милорадовичу на таращанського городничого Кузовльова, який надав незручні квартири для офіцерів. «На моє прохання знайти щось краще я отримав відмову у грубій формі», — йшлося у рапорті. Одночасно до цивільного начальства надійшли скарги обивателів на самовільне заселення офіцерів полку в їх помешкання. Київське губернське правління рекомендувало військовому губернатору наказати Глебову сплячувати міщанам за постій, якщо йому не подобаються казенні кімнати³¹.

Для формування і поповнення частин, розташованих у межах відповідальності губернаторів, періодично прибували рекрутські команди. Гострий брак придатних для перебування військовослужбовців приміщень змушував вишукувати додаткові можливості їх тимчасового прихистку. В таких випадках обидва губернатори працювали спільно. Військовий губернатор М. Кутузов

разом з цивільним П. Панкратьєвим змушені були розташовувати рекрутську партію з Орловської губернії на квартирах понтонної роти майора Дурілова доти, поки їх не розподілили по артилерійських частинах³².

Забезпечення. Не менш складним було належне продовольче і матеріальне забезпечення армійських частин. Найскладнішим для чиновництва було вирішення комплексних питань. Командир Малоросійського гренадерського полку генерал-майор Берх у червні 1803 р. скаржився київському військовому губернатору О. Тормасову: «Прибувши разом з Київським гренадерським полком у села під містечком Махнівкою, не знайшли там достатньої кількості дров і соломи, які мав заготовити Нижній земський суд. Хоча про своє прибуття повідомляли заздалегідь. Голова суду каже, що дров немає і пропонує топити печі соломою. А як на солومی спекти хліб!?!». По-перше, як свідчать документи, очікували один полк, прибуло два, ще й повністю укомплектовані за штатами військового часу, а це біля 5000 солдатів і офіцерів. По-друге — в пожежному порядку О. Тормасов наказав виправити ситуацію, додатково залучивши місцеві ресурси. Київське губернське правління повідомляло йому, що «Наказано Махнівському нижньому земському суду негайно надати пасовиська для коней та привезти необхідну кількість дров». Своім рапортом голова Махнівського нижнього земського суду Давидович повідомляв київському військовому губернатору про складну ситуацію в повіті з дровами та вільними пасовиськами, але за рахунок додаткових зборів з міщан і поміщиків полки будуть забезпечені усім необхідним³³.

Найскладнішим і морально виснажливим завданням для губернських відповідалних чиновників були перебої у системі постачання окремих військових частин з різних причин. Так, у холодну пору року потреба військ у дровах була надзвичайно великою, тому місцева влада не завжди могла в повному обсязі забезпечити ними своїх підопічних. Приміром, за розрахунками інтендантів річне споживання дров для Сіверського драгунського полку (штаб і п'ять ескадронів по 120 військовослужбовців) складало 848 возів: 248 — для штабу і по 120 — на кожен ескадрон³⁴. Щоб не залишити кавалеристів без тепла, місцевому начальству доводилося напружувати усі матеріальні і фінансові можливості, таким чином виснажуючи повітовий бюджет та запроваджуючи додаткові земські збори.

Через недогляд інтендантства Олександрійський гусарський полк серед зими 1808 р. на два тижні залишився без продовольства. М. Кутузов, як військовий губернатор, виказував волинському цивільному губернатору М. Комбурлею щодо недогляду місцевою владою за підрядниками-дворянами, які мали привозити продовольство і фураж до магазинів. Вимагав покарати винних і розірвати з ними контракти на постачання³⁵.

З початком закордонних походів російських військ проти наполеонівської Франції з Петербурга надійшов наказ інтенсивно заготовляти в губерніях Правобережної України якнайбільшу кількість припасів. Відповідальність за вчасну й якісну заготівлю продовольчих резервів на території губерній для розташованих там військ, об'єднання та координацію зусиль з місцевими інтендант-

ськими установами було покладено особисто на губернаторів³⁶. Так, військовий міністр М. Барклай-де-Толлі наприкінці 1811 р. наказав військовому губернатору Милорадовичу заготовити 99 060 четвертей борошна, 9286 четвертей круп, 119 079 четвертей вівса, від імені царя просив «виказати старанність». Пропонувався: разом з керуючим Київською комісією провіантського депо генерал-майором Безродним призначити торги в Казенній палаті у грудні; щоб київський цивільний губернатор попередив свого волинського колегу про перенесення термінів торгів у його губернії на інший час, через обов'язкову участь у них Безродного; і чомусь особисто наказав командирі 2-ї кірасирської дивізії генерал-майору Кноррінгу неодмінно бути присутнім на торгах³⁷.

Водночас модернізувалися старі й облаштовувалися нові продовольчі магазини та максимально наповнювалися. З кінця 1806 р. в усіх трьох губерніях докладали немало зусиль для нагромадження необхідної кількості запасів. Київський цивільний губернатор П. Панкратьєв рапортував військовому губернатору М. Кутузову про передачу більшості запасів сільських магазинів під нагляд Київської провіантської комісії. «В магазинах Умані, Махнівки та Радомишля нагромаджено 80 000 четвертей борошна, 8000 четвертей круп, 50 000 четвертей вівса, які при потребі можна перевезти в запасні магазини на обивательських возах»³⁸.

Не менш важливою справою був ремонт і приведення до належного стану житлового фонду, придатного для перебування військових, особливо у трьох губернських містах³⁹. Це здебільшого робилося за рахунок земських зборів і місцевих повинностей. У 1804 р. з київських міщан вперше було зібрано кошти на будівництво та утримання військових будівель. Загалом по губернії сумарні грошові надходження за цей рік становили 304 314 руб. 50 коп., з більш ніж 500 тисяч ревських душ⁴⁰.

З моменту вторгнення Наполеона у межі Російської імперії і початку бойових дій, крім інтенсивного збору продовольчих запасів, на повітове начальство та міські магістрати покладался обов'язковий «Збір з міщанських товариств Західних губерній, додаткового грошового податку на армію». Наприклад, по місту Радомишлю за серпень 1812 р. зібрали 1115 руб. 10 коп., у середньому 5–7 рублів з податної особи; в лютому 1813 р. черговий подушний збір склав 2279 руб. 50 коп. Водночас Радомишльський повіт за два тижні, на початку червня 1812 р., відправив до армії 30 пар волів, з яких 12 надали християни, а 18 пар — євреї. Крім того, станом на 1 липня 1812 р. на закупку для армії коней зібрали подушно 1379 рублів⁴¹. За приблизними підрахунками загальна сума, стягнена з мешканців не найбільш заможного повіту Київської губернії, становила не менше 5000 рублів.

Пересування військ. Під постійним контролем військових губернаторів перебували усі передислокації військ у межах їх губерній з обов'язковим забезпеченням місцевою владою усім необхідним під час руху. На початку століття були введені спеціальні квитанції, які видавалися губернаторами командирам полків під час їхнього перебування на території губернії, в яких у письмовому вигляді повітові чиновники могли зафіксувати усі сварки, конфлікти та свавілля

військових щодо місцевих мешканців. Цей документ був своєрідним віддзеркаленням поведінки підрозділу в дорозі, складовою його репутації. Коли командир здавав його до рук губернських можновладців, ті бачили загальний рівень культури поведінки солдатів і офіцерів⁴².

Зі свого боку місцеве цивільне начальство і земська поліція зобов'язані були забезпечити підрозділи протягом усього маршруту усім необхідним. Наприклад, сформована у травні 1807 р. кінно-артилерійська рота вирушала з Києва до Одеси. По всьому тракту збиралася необхідна кількість харчів і провіанту, визначалися місця ночівлі, а командир мав спеціальний лист від губернатора з вимогою всебічного сприяння військовим⁴³. Якщо окремі частини вдавалося забезпечити належним чином, то у разі масового руху військ в одному напрямку місцеві матеріальні ресурси та економічні можливості населення виявилися неспроможними забезпечити потреби армії у транспорті. У таких випадках повноваження губернаторів виявилися безсилими чимось допомогти їм вони змушені були звертатися по допомогу до верховної влади. Подібна ситуація виникла навесні 1806 р., коли армія поверталася із закордонного походу і М. Кутузов звертався до Олександра I по допомогу у сприянні транспортування майна полків від кордону до місць дислокації⁴⁴.

Особливо інтенсивне переміщення тривало навесні 1811 р. З настанням відлиги і можливістю руху по шляхах чимала кількість військ розпочала переміщення на нові місця: окремі роти, команди, батальйони і полки прямували у різних напрямках. Завданням повітової влади було належне забезпечення їх усім необхідним в дорозі з дотриманням правил і законів. Командири полків, які мали досвід таких подорожей, заздалегідь зверталися до губернаторів із зазначенням свого маршруту та проханням повідомити «місцеве начальство» бути готовим приготувати фураж і продовольство⁴⁵. Натомість чини поліції й городничі також допомагали розв'язувати різноманітні організаційні питання в межах своєї компетенції, тому що не були зацікавлені у тривалих затримках і ночівлях великої кількості вояків у своїх населених пунктах⁴⁶. Порядок полягав у тому, що кожний чиновник повністю відповідав за стан транзитних військових частин на території свого повіту. На кордоні з сусіднім повітом земські справники чи засідателі суду зустрічали військових, проводили по своїй території, і на протилежному кордоні здавали сусідам так би мовити з рук у руки⁴⁷.

Показовим є той факт, що Дунайська армія адмірала П. Чічагова, яка форсованим маршем рухалася на з'єднання з 3-ю Армією на Волинь у липні–серпні 1812 р., не змогла б так швидко туди дістатися без своєчасного забезпечення її рухомим транспортом мешканців краю та провідниками з чиновників повітів Подільської губернії. «Увесь липень 1812 року збирали по губернії для армії коней і волів, ще збирали волові вози для перевезення на них військових припасів. Транспорти спочатку направили до Мінська, а потім прийшло розпорядження прямувати до Києва», — пригадував сучасник⁴⁸. Розуміючи важливість ситуації, адмірал особисто звернувся до усіх повітових і міських установ трьох губерній з проханням максимально сприяти підвозу провіанту, фуражу та боезапасу до його армії. Щоправда, подальші його поради не зовсім збігалися з

реальною ситуацією на місцях. Він пропонував «Брати погоничів і з єврейського населення; активізувати міські товариства та мешканців містечок і сіл, які мають кого відправити на тимчасову службу до завершення війни, а також вози та погоничів». У короткий час городничим і повітовим справникам вдалося зібрати тільки по Київській губернії 2250 справних парокінних возів, що стало важливою допомогою військам⁴⁹. Загальна кількість задіяних місцевими органами влади краю рухомого складу для Дунайської армії нараховувала 5500 возів та 11 000 коней. «Війська Чічагова отримали у Кам'янці-Подільському всебічну допомогу, за що адмірал особисто дякував мешканцям»⁵⁰.

Заміна владних структур Речі Посполитої і, як наслідок, поступове поширення російської державності у краї з кінця XVIII ст. забезпечувалися виключно військово-адміністративними заходами. Влада намагалася не тільки покращити місцеву управлінську систему Російської імперії шляхом створення нових установ з більш досконалою здатністю їх діяльності за умови збереження принципу політичного абсолютизму, а й можливості їх швидкого пристосування до внутрішніх надзвичайних ситуацій або умов повномасштабної війни із зовнішнім ворогом. Запровадження загальноросійських форм місцевого державного управління на новоприєднаних територіях із самого початку засвідчило їх часткову недосконалість і невідповідність місцевим умовам. Тому, з метою підвищення ефективності виконавчої судової і поліцейської влади, структури місцевої адміністрації були під постійним контролем намісників і військових губернаторів.

Створення бюрократичної системи взаємодії на прикордонних територіях губернських управлінських структур з військовими мало на меті підвищення ефективності діяльності усіх місцевих органів влади з виконання поставлених перед ними мілітарних завдань і функцій в екстремальних для Російської імперії військово-політичних умовах початку XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Молчанов В. Джерельна база та історіографія проблеми міських органів влади в Правобережній Україні за часів наполеонівських війн / В.Б. Молчанов // Міжнародна науково-методична конференція. Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки. Тези доповідей. — К., 2012. — С. 81–84.

² Гуржій О. Війна 1812 року: український контекст / О.І. Гуржій, О.П. Реєнт, А.І. Палій; під ред. В.А. Смоля. — К.: Ін-т історії України, 2012. — 154 с.

³ Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.), ф. 227, оп. 1, т. 1, спр. 3, арк. 31–32.

⁴ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1329, оп. 1, д. 216, л. 64–65.

⁵ Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва), ф. 1, оп. 2а, спр. 30, арк. 167–167 зв.

⁶ Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Николай Сементовский. — Киев: Типография Н. Сементовского, 1864. — С. 9.

⁷ Полный свод законов Российской империи (ПСЗ). — Собр. 2. — Т. II. — № 939. — СПб., 1830. — С. 220.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 533, оп. 5, спр. 122, арк. 3–4 зв.

⁹ ПСЗ. — Собр. 1. — Т. XXV. — № 18934. — СПб., 1830. — С. 619.

¹⁰ ПСЗ. — Собр. 1. — Т. XXVIII. — № 21324. — СПб., 1830. — С. 365.

¹¹ Русская военная сила / Под редакцией генерал-майора А.Н. Петрова. — Т. 2. — М.: Изд. Тов-ва И.Н. Кушнарьев и К., 1897. — С. 271.

¹² ПСЗ. — Собр. 1. — Т. XXIII. — № 17433. — СПб., 1830. — С. 858–859.

¹³ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 715, оп. 3, спр. 16, арк. 1–4, 9–10 зв.

¹⁴ ПСЗ. — Собр. 1. — Т. XXVI. — № 19411. — СПб., 1830. — С. 151–153.

¹⁵ РГИА, ф. 1286, оп. 1, (1802 г.), д. 133, л. 56–58 об.

¹⁶ ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 786, арк. 2–6.

¹⁷ ПСЗ. — Собр. 1. — Т. XXIV. — № 18290. — СПб., 1830. — С. 855.

¹⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 16, оп. 4, спр. 907, арк. 1–2.

¹⁹ Там само, спр. 21, арк. 1.

²⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. 69, оп. 1, спр. 11, арк. 6.

²¹ *Абалихин Б.* Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России / Б.С. Абалихин // Учебное пособие по спецкурсу. — Волгоград: ВГПИ им. С. Серафимовича, 1987. — С. 22.

²² Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 4950, арк. 1–3, 16–19.

²³ ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 73, арк. 1–1 зв; 4–4 зв.

²⁴ Там само, спр. 181, арк. 1–5.

²⁵ Там само, спр. 281, арк. 1.

²⁶ Там само, спр. 519, арк. 1, 3.

²⁷ Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 2 а, спр. 35, арк. 3–4.

²⁸ ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 310, арк. 3–4.

²⁹ Там само, спр. 1357, арк. 2, 8, 11–12, 20.

³⁰ Державний архів Черкаської області, ф. 90, оп. 1, спр. 12, арк. 7–7 зв, 44–45, 71–72.

³¹ ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1424, арк. 1–1 зв, 2, 6–8.

³² Держархів Київської обл., ф. 1, спр. 780, арк. 1–1зв.

³³ ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 227, арк. 1, 3, 6–8.

³⁴ Там само, спр. 772, арк. 580.

³⁵ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 9190, оп. 165, св. 53, д. 4, л. 41–41 об.

³⁶ Там же, д. 2, л. 10–10 об.

³⁷ ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1467, арк. 1–3, 7.

³⁸ Там само, спр. 1075, арк. 2–3.

³⁹ Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 1, спр. 392, арк. 1–2.

⁴⁰ *Гуржій О.* Оподаткування сільського населення України (XVIII — середина XIX ст.) / О.І. Гуржій, В.М. Орлик. — Черкаси: Ант, 2011. — С. 111.

⁴¹ Держархів Житомирської обл., ф. 715, оп. 3, спр. 69, арк. 2–5, 10–16, 23–25 зв., 28–31 зв.

⁴² ПСЗ. — Собр. 1. — Т. XL. Общее приложение. К тому XXX. — № 23360 а. — СПб., 1830. — С. 56–57.

⁴³ Держархів Київської обл., ф. 1, спр. 13/852, арк. 11.

⁴⁴ РГВИА, ф. 26, оп. 1, д. 310, л. 14–14 об.

⁴⁵ ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1217, арк. 14–15.

⁴⁶ Там само, оп. 3, спр. 365, арк. 10–11, 15–17 зв.

⁴⁷ Там само, оп. 1, спр. 1253, арк. 11, 13, 22–23, 36, 90–91.

⁴⁸ Шипович И. Летопись Винницкого капуцинского кляштора / И. Шипович. — Каменец-Подольск: Типография С.П. Киржатского, Николаевская площадь дом № 5. 1902. — С. 46–47.

⁴⁹ Держархів Житомирської обл., ф. 715, оп. 3, спр. 69, арк. 44.

⁵⁰ Абаляхин Б. Отечественная война 1812 года... — С. 97.

Стаття надійшла до редколегії 02.12.2014 р.

СТАНОВЛЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ АДМИНИСТРАЦИЙ ЮГО-ЗАПАДНЫХ ГУБЕРНИЙ С ВОЕННЫМ КОМАНДОВАНИЕМ в 1800–1812 гг.

В статье на основе архивных материалов и законодательных актов исследован поэтапный процесс бюрократической перестройки механизма сотрудничества гражданских и военных учреждений в вопросах обеспечения частей российской регулярной армии на территории Правобережной Украины. Изучен мотивационный характер этих отношений, показаны основные достижения и недостатки в работе губернских управленческих структур.

Ключевые слова: Российская империя, регулярная армия, губернаторы, администрация, обеспечение, бюрократия.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE COOPERATION SYSTEM OF THE ADMINISTRATIONS WITH MILITARY COMMAND IN THE SOUTH-WESTERN PROVINCES in 1800–1812

The article focuses on the gradual process of bureaucratic reorganization of the mechanism of cooperation between civil and military agencies concerning Russian regular army provision in the right Bank Ukraine what is verified by archival materials and legislative acts. The motivational nature of these relations shows the main achievements and drawbacks in the work of the provincial administration.

Keywords: Russian Empire, regular army, governors, administration, provision, bureaucracy.